

УДК 17.037

ББК 87.7

*Вікторія Ларіонова***МОРАЛЬНЕ ВІДЧУЖЕННЯ (ЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)**

У статті автор розмірковує над проблемою морального відчуження, формами його прояву: коли людина не постає творцем моральних норм, послаблення моральної мотивації, відчуження людини від власної моральної сутності. Доводить, що всяке відчуження має моральні виміри. Аналізує шляхи подолання відчуження як комплексний багаторівневий процес.

Ключові слова: відчуження, моральне відчуження, самовдосконалення.

Уся історія людства є процесом поступового відчуження від людини результатів її діяльності (політики, економіки, науки, моралі тощо) і перетворення цих результатів у зовнішню, ворожу їй силу. В епоху Нового часу цей процес значно прискорився, а починаючи з другої половини ХХ століття проблема відчуження стала набувати особливої масштабності й актуальності.

На процеси відчуження в сучасній Україні впливають й інші фактори, серед яких: кризовий стан в економіці, перехід від колективістських цінностей до індивідуальних, послаблення моральної мотивації в усіх сферах життя. Ці чинники служать каталізаторами відчуженості, призводять до появи нових форм відчуженої свідомості. Таким чином, відчуження поступово перетворюється в один із визначальних факторів сучасного суспільного життя. У подібній ситуації особливе значення й актуальність мають спроби теоретичного осмислення проблеми відчуження і пошук шляхів її подолання.

Аналіз процесів, які відбуваються в нинішньому суспільстві, приводить до розуміння того, що, залишаючись зовні істотою суспільною, людина, по суті, “зраджує” своїй соціальності. Спостерігається все більше прагнення особистості до самодостатності та закритості. Сучасну цивілізацію називають атомоцентричною, а процеси відокремлення особистості, що відбуваються в ній, атомізацією суспільства. Характерно, що при існуючому рівні атомізації людина ще ніколи не була настільки залежною від соціуму, як сьогодні, причому не тільки в побутовій, а й в етичній сфері. Вона змушена існувати відразу в декількох соціально-етичних парадигмах; привчена знаходитися в рамках суспільних цінностей та орієнтуватися на них у морально маркованих ситуаціях, вона водночас починає сприймати себе як міру й уважати моральним орієнтиром цінності свої або певної групи.

Об’єктом дослідження є відчуження як процес перетворення діяльності та її результатів на самостійну силу, панівну над людиною й ворожу їй.

Предмет дослідження – моральні характеристики відносин відчуження в суспільному житті й індивідуальній свідомості.

Мета дослідження полягає в комплексному етико-філософському аналізі проблеми морального відчуження та окресленні можливих шляхів її подолання.

Відчуження – процес, у ході якого результати активності або сама активність деякого суб’єкта стають самостійними стосовно цього суб’єкта, відокремлюючись від нього та визначаючи себе чужим до нього.

В історії етико-філософської думки проблемі відчуження відводилося значне місце з огляду на особливу її значущість для осмислення суспільних процесів.

Проблематика відчуження вперше по-справжньому постала в створених у Новий час теоріях суспільного договору. Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо розглядали виникнення держави як акт відчуження людиною своїх прав і свобод на користь держави. Держава обмежує свободу людини, ставить перепони на шляху реалізації її особистих інтересів і бажань. Так, Гуго Гроцій застосовував термін “відчуження” в юридичному сенсі для позначення передачі прав суверена від однієї особи іншій.

Представники німецької класичної філософії І.Кант, Ф.Шеллінг, І.Г.Фіхте, Г.В.Ф.Гегель, Л.Фойербах виявили різні аспекти відчуження: моральні, естетичні, релігійні й, відповідно, запропонували різні способи його подолання – шляхом морального виховання, художньої творчості, філософського пізнання світу, любові.

Філософського значення відчуженню надав Гегель, який окреслив становлення дійсності (об'єктивізацію) як процес самовідчуження Абсолютного духу, який повертається до себе в людській свідомості. Людина, за Гегелем, постає одночасно й результатом відчуження, і такою, що подолала відчуження: тою мірою, якою вона належить природі, людина є самовідчуженим духом; але тою мірою, у якій вона здатна до пізнання абсолюту, вона долає відчуження.

Запропоновану Гегелем схему розкритикував Л.Фойербах: не людина є самовідчуженою Богом, а, навпаки, Бог являє самовідчужену людину: “Абсолютна сутність, Бог людини є його власна сутність” (“Суть християнства”).

Марксистське трактування економічного відчуження стало найбільш розробленою і, безсумнівно, найвпливовішою з усіх концепцій відчуження, запропонованих у німецькій філософії XVIII–XIX ст. К.Маркс показав, що відчуження міститься в самих об'єктивно-історичних умовах існування – у системі відносин експлуатації, у практиці перетворення людини в річ тощо. Для того, щоб дійсно ліквідувати відчуження, вважав Маркс, необхідно почати зі зміни об'єктивних умов існування людини.

Після Маркса категорія відчуження знаходиться у фокусі уваги більшості етико-філософських течій, насамперед, неомарксизмі й різних напрямках ірраціоналізму.

У XX – на початку XXI ст. концепція відчуження знаходиться в центрі уваги більшості впливових філософських напрямів. При цьому магістральними шляхами переосмислення та збагачення цієї концепції стали неомарксизм та ірраціоналізм у різних його варіаціях.

Термін “відчуження” набув філософського поширення в середині XX ст. завдяки публікації ранніх робіт К.Маркса й ревізії його філософської спадщини, здійсненій неомарксистами.

У неомарксизмі робиться особливий акцент на важливості подолання відчуження, самовідчуження. У роботах Д.Лукача, Г.Маркузе, Т.Адорно, М.Хоркхаймера відчуження переосмислюється з урахуванням тих нових даних про суспільство масового споживання й маніпулювання, про які не знав К.Маркс. Як шлях подолання відчуження неомарксистки пропонують ініціювати зміни у свідомості суспільства: відмовитися від споживацького ставлення до світу, перейти від модусу “мати” до модусу “бути”.

Надалі різні неомарксистські концепції істотно розширили трактування відчуження, пік полеміки навколо якого припав на перші десятиріччя після Другої світової війни. Одними з перших на концепцію відчуження у філософії Маркса звернули увагу Д.Лукач і Г.Маркузе. Проблема відчуження стає також однією із центральних для екзистенціалізму (Сартр, Ясперс, Гайдеггер), франкфуртської школи, окремих напрямів психоаналізу (Е.Фромм, почасти В.Райх). Ж.-П.Сартр розглядав відчуження як наслідок онтологічного конфлікту між невідчужуваною свободою індивіда й навколишнім світом; тим самим відчуження стає невід'ємною компонентою людського буття. Для Маркузе відчуження постає наслідком домінування інструментальної раціональності в сучасній європейській культурі, яка перетворює всі елементи буття в засоби, що відчужує їх від індивіда.

Другим напрямом переосмислення ідеї відчуження в етико-філософській думці стали різні версії ірраціоналізму: філософія життя, фрейдизм, екзистенціалізм.

З.Фройд розглядав відчуження в контексті особистісної патології, викликаної тиском культури – ворожої щодо прагнень людини. Е.Фромм зробив відчуження одним із ключових понять свого психоаналізу культури.

Найбільш оригінальне трактування відчуження виникає в екзистенціалізмі. М.Гайдеггер виділяє онтологічне відчуження, спровоковане проектом Модерну.

М.Бердяєв пов'язує подолання відчуження зі свободою й творчістю. Ж.-П.Сартр, А.Камю, Х.Ортега-і-Гассет, С. де Бовуар звертають увагу на суб'єктивний бік відчуження, роблячи акцент на процесі переживання суб'єктом стану відчуженості від чогось, а не на об'єктивних соціальних процесах. Відповідно шляхи подолання відчуження екзистенціалісти вбачають у практиці *духовного самовдосконалення*, насамперед в усвідомленні своєї безумовної свободи й у прийнятті поєднаної з нею відповідальності.

Ідеї, що стосуються *подолання морального відчуження*, найбільш близькі до комунітаристської парадигми сучасної етики, представлені іменами А.Макінтайра, М.Сандел, А.Етціоні та ін.

Усяке відчуження має *моральні виміри*. Сам процес відчуження від людини будь-чого – держави, праці, освіти, науки, мистецтва, самої моралі – є процесом дегуманізації та елімінації реального морального змісту з відчужених соціальних форм. Якщо моральний контроль над якоюсь сферою людського життя слабшає, вона перетворюється на щось аморальне й вороже стосовно людини. Зняття відчуження, у свою чергу, й означає його повернення під моральний контроль.

Мораль є найбільш дієвим механізмом подолання партикуляризації та фрагментації підсистем суспільного життя, видів людської діяльності й елементів індивідуальної свідомості. З функціональної точки зору мораль може розглядатися як сукупність універсальних норм, ідеалів і правил, найважливішою метою яких і є подолання відносин відчуження на різних рівнях соціального життя.

Поряд із пошуком пріоритетних напрямів у вивченні феномену сучасного відчуження важливе виявлення механізмів нівелювання негативних його проявів. Не переко-нувати людство в тому, що відчуження переборне або, навпаки, непереборне, а обґрунтувати його невід'ємність від людського буття, змістовне існування й таке розуміння зазначеної проблеми, при якому необхідність ефективізації механізмів подолання його форм – актуальне завдання соціальної філософії.

Відчуження є системною проблемою, де кожен компонент знаходиться в постійній взаємодії з усіма іншими.

Перший пласт відчуження людини – це відчуження від моралі, що розуміється як сукупність зовнішніх норм, заборон, вимог, приписів, заповідей, правил тощо. У самому слові “мораль” повсякденна свідомість відчуває відтінок відчуженого формалізму. Мораль – сторона формалізована, теоретична. Що стосується моральності, під нею розуміють особистий вибір, переконаність, живу свідомість.

Якщо мораль твориться зовнішніми силами – державою, Богом, то людина автоматично позбавляється статусу творця моральних норм. А це призводить до нової, ще більш серйозної форми відчуження у сфері моралі – відчуження від процесу моральної творчості. У цьому аспекті творення моральних норм видається знеособленим процесом, що відбувається поза духовним світом суб'єкта. Зводячи в статус творця моральних норм Бога, державу або абстрактне людство, людина одночасно зводить саму себе до статусу простого виконавця й позбавляє себе прав і честі творця моралі. Нормотворчість – це тільки частина (хоч і надзвичайно важлива) власне моральної творчості. Іншою стороною моральної творчості є процес подальшої реалізації моральних норм. Моральні норми можна виконувати формально й автоматично, але можна робити це також щиро та з урахуванням особливостей ситуації. Оскільки кожна ситуація морального вибору є унікальною, неповторною, то й реалізація вибору кожного разу буде мати свої творчі особливості.

Реальність показує, що відчуження може проникнути й на глибинний рівень моральної свідомості, а це призводить до виникнення відчуження людини від власної мо-

ральної сутності. Цей рівень відчуження особливо яскраво проявився на етапі розвитку споживчого суспільства сучасності й був з двох сторін описаний неомарксизмом й екзистенціалізмом. Неомарксистичні описали зовнішні умови формування “одновимірної” людини, а екзистенціалісти – внутрішні механізми, які призводять до розчинення “Я” в суспільстві й до прийняття несправжнього життя.

При відчуженні від моральної сутності відбувається розщеплення особистості на “справжню” та “ілюзорну”. Друга спочатку формується як маска, але потім зростається з обличчям і, по суті, стає ним. Масова культура, індустрія реклами, маніпулююча ідеологія сучасності спрямовані на те, щоб людина вважала потреби фантомної, ілюзорної особистості своїми власними – потреби в постійному оновленні матеріальних благ, що мають ознаку престижності. Що стосується більш масштабних цілей і цінностей – справедливості, відповідальності, обов’язку, то вони сприймаються як “несправжні”, тобто абстрактні, ворожі й не мають ніякого зв’язку з реальністю.

Відчуження від власної моральної сутності неминуче призводить і до відчуження від моральної сутності іншої людини. Інший сприймається як чужий, як ворог, як перепона, як засіб. Суспільство, де поширюється таке відчуження, швидкими темпами втрачає соціальний капітал, який полягає в довірі людей один до одного. А суспільство, не скріплене узами довіри, здатне увійти в стан хаосу.

На процес посилення морального відчуження можна подивитися й з іншого боку, розглянувши *рівні* відчуження з точки зору інтенсивності, що відбувається в моральній свідомості. Із цієї позиції відчуження людини в моральній сфері також може бути реалізоване на трьох основних рівнях.

Уявлення про відчуженість, безособовість моральних норм може спричинити істотне послаблення моральної мотивації. Виникає своєрідна “спокуса” особистою вигодою, людина діє під впливом миттєвої слабкості або поступається тиску групи, спонтанно відмовляючись від своїх переконань.

На вищому рівні відчуження від моральних норм відбувається вже не послаблення, а серйозна деформація моральних уявлень. Прояви її досить різноманітні. Якщо застосувати до всього спектра моральних деформацій уявлення Арістотеля про “золоту середину”, то норму можна уявити в центрі пересічних відрізків, крайніми точками яких будуть релятивізм і догматизм, конформізм і суб’єктивізм, ідеалізація й мізантропія. Усі ці крайнощі представляють різні прояви єдиного процесу відчуження.

На найвищому рівні відчуження від моральних норм людина проявляє нігілістичне ставлення до загальнолюдських моральних принципів. На цьому рівні виникають цинізм, людиноненависництво, безпринципність, які можна об’єднати в єдиному понятті аморалізму.

Ще одним критерієм для виявлення різних форм відчуження та побудови його моделей є характер суб’єкта. На рівні індивідуального відчуження окрема людина протистоїть безособовим моральним нормам, прагненню інших узурпувати її творчі функції. Квінтесенцією індивідуальної відчуженості є роздвоєння особистості й подальша підміна власного істинного “Я” несправжньою, “засланою” особистістю.

На рівні великої групи, колективу, організації, суспільства в цілому формується соціальне відчуження. Цей рівень також пов’язаний з певним роздвоєнням і полягає у формуванні подвійних стандартів та поширенні лицемірства й брехні. Тобто в суспільстві формально декларуються одні норми, а люди фактично живуть за іншими.

Можлива й більш витончена форма відчуження у сфері моралі. Це – ідейно-моральне відчуження, яке виникає в тому разі, коли в суспільстві поширюються антигуманні, ворожі людині ідеї, що набувають теоретичного обґрунтування й видимості наукового (навіть етичного) виправдання. Саме на цьому рівні формуються масштабні ідеологічні та філософські течії, які втягують у свою орбіту некритично мислячих лю-

дей. Деякі з них декларують національну або расову винятковість, інші, навпаки, проповідують квієтизм і закликають до відмови від спроб змінити світ. Але будь-які з них несуть загрозу як особистості, так і суспільству, оскільки брехня в них набуває видимості правди.

Подолання відчуження такого високого рівня вимагає наявності в людей розуміння механізмів дії моралі на теоретичному, понятійному рівні. Якщо для подолання менш складних рівнів відчуження достатньо тільки порядності й рішучості діяти, то спростувати квазінаукові побудови може тільки людина, котра володіє глибокими науковими знаннями й розуміється в етиці на високому теоретичному рівні.

Можна сказати, що як тільки моральна складова будь-якої підсистеми суспільного життя слабшає, ця підсистема отримує імпульс до самостійного розвитку, при якому моральні цілі замінюються приватними.

Феномен відчуження як реакція на те, що стало ворожим, домінуючим і до того ж створене самою людиною, отримує в художній літературі чи не найповніше висвітлення.

Подолання відчуження слід розглядати як комплексний багаторівневий процес, який повинен проходити одночасно в політичній, економічній, соціальній і духовній сферах суспільного життя. Не можна зводити причини відчуження до якоїсь окремої сторони суспільного життя. Однак неможливе й подолання відчуження в рамках лише однієї з підсистем соціального життя, наприклад, у моральній свідомості індивіда.

Відносини відчуження не можна подолати за допомогою глобальних проєктів і революційних трансформацій. Реальна ліквідація відчуження починається на рівні особистого морального вибору й реалізується в локальних спільнотах. Усі дієві заходи з подолання відчуження – це заходи локального характеру, які повинні опиратися на живу практику й традицію безпосередніх (тобто невідчуження) моральних відносин.

У світі подвійних цінностей і норм людина кожного разу має можливість вибрати підставу для здійснення й виправдання вчинку. Упевнена в можливості й моральній допустимості такого вибору, вона вважає себе по-справжньому вільною, хоча найчастіше це свобода уявна, оскільки реалізується вона у виборі між готовими стереотипними шляхами; при цьому в людини створюється ілюзія, що вона вибирає сама. Таким чином, під суб'єктивним виправданням розуміється така моральна дія людини стосовно самої себе, своїх учинків і всього, що визначається її волею й свідомим рішенням, яка спрямована на моральну легітимізацію справжнього стану справ.

Аналіз того, як людина сприймає правду про себе й про світ, а так само того, як вона із цією правдою чинить, дає нам можливість оцінити не тільки її моральний стан, а й етичну картину світу, що існує в суспільстві.

Суспільна норма не відповідає поняттю правової норми, бо правове поле й поле громадської етичної норми хоча й перетинаються, але повністю не збігаються. При цьому слід зазначити, що особливо “морально навантаженими” можна вважати ті варіанти, при яких виникає конфлікт особистих і громадських норм.

Процеси відчуження призводять до соціальної аномії, масової появи атомізованих індивідів, розриву традиційних суспільних зв'язків, втрати соціального капіталу, зростання проявів “подвійної моралі”. Відчуження людини від людини або людини від суспільства неминуче призводить до самовідчуження. На індивідуальному рівні відбуваються втрата духовної цілісності “Я”, розщеплення моральної свідомості людини на справжнє й хибне, перетворення соціальної маски в обличчя, відчуження особистості від власної моральної сутності.

Відчуження – масштабний і системний процес, і підходити до питань його подолання потрібно комплексно, урахувавши особливості всіх сфер суспільного життя. Як передбачається, особливу роль тут має відігравати етика, оскільки моральні відносини як кровоносні судини пронизують усі підсистеми суспільства.

Партикуляція різних видів людської діяльності й підсистем життя суспільства є наслідком наростання дегуманізації соціального життя і викликана втратою політикою, економікою, освітою, мистецтвом реального морального змісту.

У контексті сучасної культури побудова типологій виявляється складною через те, що поняття норми втратило свою значимість. Ми живемо у світі “без спеціальних розміток і визначальних координат, у міріадах загублених подій” (М.Фуко). Однак у суспільстві намітилися спроби виходу зі сформованого постмодерністського глухого кута.

Найбільш дієві заходи – це заходи локального характеру, які опираються на живу практику й традицію безпосередніх моральних відносин.

Ліквідація відчуження повинна відбуватися “знизу” – починатися на рівні особистого морального вибору й реалізовуватися в локальних спільнотах.

Незаперечним є те, що сутнісним визначенням нового людського буття стане соціальна та духовна єдність у спільній долі землян. Це нове майбутнє максимально зменшить відчуження людини від людини, суспільства, природи й від продукту праці, покладе кінець поділу людства за соціальними та політичними ознаками й створить реальні умови для його самопізнання. Нове майбутнє у своєму розвитку буде являти собою якісно новий ступінь розвитку людини та суспільства.

1. Апель К.-О. Ситуація людини як етична проблема / К.-О. Апель // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
2. Библер В. С. Нравственность. Культура. Современность (философские раздумья о жизненных проблемах) / В. С. Библер // Этическая мысль: науч.-публиц. чтения. – М., 1990. – С. 16–57.
3. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи : монографія / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2010. – 416 с.
4. Канке В. А. Этика ответственности. Теория морали будущего / В. А. Канке. – М. : Логос, 2003. – 352 с.
5. Ларцев В. С. Социокультурный генезис личности (социально-философский анализ) : монография / В. С. Ларцев. – К. : Информ.-изд. фирма “Принт-Экспресс”, 2002. – 360 с.
6. Летов О. В. Человек и “сверхчеловек”. Этические аспекты трансгуманизма / О. В. Летов // Человек. – 2009. – № 1. – С. 17–24.
7. Рікер П. Етика і мораль / П. Рікер // Навколо політики. – К. : Дух і Літера, 1995. – 335 с.

In the article author deals with the problem of moral subtraction, forms of it s display: when a person doesn t appear as a creator of moral norms; weakening of moral motivation, person s subtraction from the personal moral nature. It s proved that any subtraction hes moral dimensions. The author analyzes weys of negotiaation of subtraction as a complex of multidimention process.

Keywords: alienation, moral alienation, sel-imrovement.

УДК 17.023

ББК 87.715

Віталій Надурак

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВПЛИВУ РЕЛІГІЇ НА СУСПІЛЬНУ МОРАЛЬ

Стаття присвячена аналізу головних аспектів впливу релігії на суспільну мораль. Виділено чотири основних напрями такого впливу: релігія сприяла ефективнішому виконанню існуючих моральних норм, адже створювала ефект “надприродного нагляду”; вона відіграла важливу роль у розвитку існуючих моральних орієнтирів до рівня морального ідеалу; зумовила існування норм і принципів, які були необхідними для виконання специфічних для неї завдань; релігія була одним з головних факторів, який привів до універсалізації існуючих систем моралі.

Ключові слова: релігія, суспільна мораль, надприродний нагляд, моральний ідеал, універсалізація моралі.

Мораль останнім часом стала предметом активного дослідження представників різних наукових дисциплін. Кілька десятиліть роботи, яка особливо активізувалася з початком нового тисячоліття, дали значний результат: сьогодні існує досить вагома